

دانشگاه پیام نور

تاریخ تحلیلی صدر اسلام

دکتر علی اکبر حسنی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمرهٔ کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک‌درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید مواد و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

سیزده شانزده	پیشگفتار مقدمه ویراستار علمی
	بخش یکم . کلیات
۳	فصل اوّل . مباحث پایه در تاریخ صدر اسلام
۳	۱. تعریف تاریخ
۴	۲. ارزش ذخایر تاریخی
۴	۳. قرآن منبع تاریخ صدر اسلام
۵	۴. عوامل تحرک تاریخ
۹	۵. تقسیمات تاریخ
۱۰	۶. روش تاریخی قرآن
۱۲	۷. تاریخ و مرگ تمدنها
۱۳	۸. رویکرد خاورشناسان به تاریخ اسلام
۱۳	۹. فواید تاریخ اسلام
۱۴	خودآزمایی
۱۵	فصل دوم . عوامل انحراف در نگارش تاریخ اسلام
۱۵	۱. شیوه نگارش
۱۵	۲. اختلاف امت اسلام و گرایش های فرقه ای
۱۵	۳. انگیزه ها و گرایش های غیر واقعی
۱۶	۴. تقرب به خلفا و حکام
۱۶	۵. جلوگیری حکام از نگارش حقایق
۱۶	۶. تأثیرپذیری مسلمانان از روش علمای اهل کتاب
۱۶	۷. تعصبات قومی و مذهبی
۱۸	۸. دشمنی و انتقام از اسلام
۱۸	۹. منع تدوین حدیث
۲۱	خودآزمایی
۲۲	فصل سوم . جغرافیا و فرهنگ جزیره العرب در آستانه ی ظهور اسلام
۲۲	۱. بخش مرکزی

۲۲	۲. بخش شمالی
۲۳	۳. بخش جنوبی
۲۴	۴. تقسیمات دیگر
۲۴	الف. حجاز و یمن
۲۴	ب. تهامه
۲۴	ج. نجد
۲۵	د. عروض
۲۵	۵. فرهنگ عمومی جزیره العرب در آستانه‌ی ظهور اسلام
۲۶	الف. اخلاق و آداب
۲۷	ب. مقام و حقوق زن در خانواده
۲۸	ج. ماههای حرام
۲۸	د. احترام به خانه‌ی کعبه
۲۹	هـ. حفر چاه زمزم
۲۹	خودآزمایی

فصل چهارم .حکومت و دین جزیره العرب در آستانه‌ی ظهور اسلام

۳۱	۱. حکومت در جزیره العرب در آستانه‌ی ظهور
۳۱	الف. مَعِین
۳۱	ب. قَتَبَان
۳۲	ج. سَبَائِیان
۳۲	د. حَضِرْمَوْت
۳۳	هـ. نَبَطِیان
۳۴	و. حمیریان
۳۵	ز. تَذَمُر
۳۶	ح. غَسَّانِیان
۳۶	ط. لَحْمِیان
۳۶	ی. آل کنده
۳۷	۲. دین جزیره العرب در آستانه ظهور اسلام
۳۷	الف. دین توحیدی
۳۷	ب. بت پرستی
۳۸	ج. یهود در جزیره العرب
۳۹	د. مسیحیت در عربستان
۴۰	هـ. جمع بندی
۴۱	خودآزمایی

فصل پنجم . تاریخ جهان در آستانه‌ی ظهور اسلام

۴۲	۱. ایران ساسانی
۴۳	۲. امپراتوری روم شرقی
۴۴	۳. اوضاع آشفته جهان از دیدگاه امام علی علیه السلام
۴۴	خودآزمایی

بخش دوم . تاریخ و سیره‌ی رسول اکرم ﷺ

۴۷	فصل اول . تاریخ و سیره‌ی رسول تا بعثت
۴۷	۱. سلسله انساب عرب
۴۷	۲. معنای قریش
۴۸	۳. ولادت رسول الله ﷺ
۵۰	۴. اجداد پیامبر ﷺ
۵۰	۵. پدر گرامی پیامبر ﷺ
۵۰	۶. مادر گرامی پیامبر ﷺ
۵۱	۷. دوران شیرخوارگی
۵۱	۸. حوادث هشدار دهنده
۵۲	۹. آیین نیاکان پیامبر ﷺ
۵۴	۱۰. مسافرت به شام و ازدواج با خدیجه (س)
۵۶	۱۱. کارهای مهم پیامبر ﷺ پیش از بعثت
۵۷	خودآزمایی

۵۸	فصل دوم . آغاز بعثت و مبارزات اعتقادی
۵۹	۱. پدیده بعثت
۵۹	۲. اولین مؤمن
۶۰	۳. آغاز دعوت علنی
۶۱	۴. دعوت عمومی و همگانی
۶۱	۵. فشار و شکنجه
۶۲	۶. آغاز هجرت به حبشه
۶۳	۷. از هم پاشیده شدن نظام قبیله‌ای
۶۳	۸. جا افتادن اسلام به عنوان یک مکتب و دین جدید
۶۳	۹. دوران ساختن عقاید و اصول اسلامی
۶۴	۱۰. آغاز مبارزات علیه قرآن
۶۴	الف. مراحل مبارزه با قرآن
۶۵	ب. پیشنهاد تازه برای مصالحه
۶۶	ج. صحیفه ملعونه
۶۸	۱۱. سفر به طائف
۶۸	۱۲. دعوت قبایل در ایام حج
۶۹	الف. بیعت النساء
۷۰	ب. بیعت الحرب
۷۱	۱۳. توطئه قریش در دارالندوه
۷۲	الف. لیلَةُ الْمَبِیت
۷۴	ب. تعقیب همه‌جانبه
۷۴	ج. از غار ثور تا قُبَاء
۷۵	د. کارهای مهم پیامبر ﷺ در قُبَاء
۷۶	خودآزمایی

۷۸	فصل سوم . حوادث دوران هجرت
۷۹	۱. اقدامات پیامبر ﷺ در سال اول هجرت به مدینه
۸۰	۲. رویدادهای سال دوم هجرت
۸۲	۳. رویدادهای سال سوم هجرت
۸۲	۴. رویدادهای سال چهارم هجرت
۸۳	۵. رویدادهای سال پنجم هجرت
۸۴	۶. رویدادهای سال ششم هجرت
۸۵	۷. رویدادهای سال هفتم هجرت
۸۵	۸. رویدادهای سال هشتم هجرت
۸۶	۹. رویدادهای سال نهم هجرت
۸۷	۱۰. رویدادهای سال دهم هجرت به بعد
۸۹	۱۱. حوادث پس از رحلت رسول خدا ﷺ
۹۵	خودآزمایی

۹۶	فصل چهارم. پیمانهای رسول الله و احکام دینی
۹۶	۱. عقد پیمان سیاسی، اقتصادی و اجتماعی با مردم مدینه
۱۰۰	۲. پیمان عدم تجاوز با یهود یثرب
۱۰۱	۳. عقد اخوت
۱۰۱	۴. نمازهای متعدد
۱۰۱	۵. وجوب روزه
۱۰۱	۶. تحریم شراب
۱۰۲	خودآزمایی

۱۰۳	فصل پنجم . نگاهی به جنگهای رسول الله ﷺ
۱۰۳	۱. سرایای قبل از جنگ بدر
۱۰۴	۲. جنگ بدر
۱۰۵	۳. جنگ احد
۱۰۶	۴. غزوه حمراء الاسد
۱۰۸	۵. جنگ احزاب یا خندق
۱۱۰	۶. صلح حدیبیه
۱۱۲	۷. جنگ خیبر
۱۱۴	۸. غزوه وادی القری
۱۱۴	۹. جنگ ذات سلاسل یا وادی الرمل
۱۱۵	۱۰. فتح مکه
۱۱۶	۱۱. جنگ حنین
۱۱۸	۱۲. غزوه طائف
۱۱۸	۱۳. جنگ موته
۱۱۹	۱۴. جنگ تبوک
۱۲۱	خودآزمایی

۱۲۲	فصل ششم . زمینه‌های گسترش و انتشار اسلام
۱۲۲	۱. نقش شخص پیامبر
۱۲۲	۲. نقش قرآن
۱۲۳	۳. محیط دعوت پیامبر ﷺ
۱۲۳	۴. وجود قبایل مختلف
۱۲۳	۵. بکر بودن منطقه
۱۲۳	۶. خصلت‌های عربی
۱۲۳	۷. آمادگی فطری
۱۲۳	۸. زندگی سخت در محیطی سخت
۱۲۳	۹. وجود خُفّاء و بقایای دین حنیف
۱۲۳	۱۰. بشارت یهود و نصاری
۱۲۳	۱۱. ماهیت اسلام
۱۲۴	۱۲. نقش خویشاوندان و نزدیکان
۱۲۴	۱۳. وجود زمینه مساعد اجتماعی
۱۲۴	۱۴. خلا فکری
۱۲۴	۱۵. نبودن دین جامع
۱۲۴	خودآزمایی

بخش سوم . تاریخ امامت و خلافت

۱۲۷	فصل اول . بررسی امامت و خلافت در سیره‌ی رسول ﷺ
۱۲۷	۱. بررسی امامت و خلافت عامه در سیره‌ی رسول الله ﷺ
۱۲۷	۲. خطوط رهبری در سیره پیامبر ﷺ
۱۲۹	۳. رهنمودهای پیامبر ﷺ در سیره
۱۳۳	خودآزمایی

۱۳۴	فصل دوم . تاریخ خلافت خلفاء
۱۳۶	۱. علت تشکیل سقیفه از طرف انصار
۱۳۸	۲. علل سکوت حضرت علی علیه السلام
۱۳۹	۳. اعتراف خلفاء بر حقانیت و اولویت امام علی علیه السلام
۱۴۰	خودآزمایی

۱۴۱	فصل سوم . تاریخ خلافت امام علی علیه السلام
۱۴۲	۱. گروه‌های بیعت‌کننده با امام علی علیه السلام
۱۴۲	۲. دلایل استنکاف امام علی علیه السلام
۱۴۴	۳. مشکلات قتل عثمان
۱۴۴	۴. مشکل اجرای عدالت اقتصادی و مسئله قبیله و نژاد
۱۴۶	۵. مشکل برخورد با غارتگران بیت‌المال
۱۴۶	۶. گونه‌شناسی مخالفان امام علی علیه السلام
۱۴۷	۷. مشکل عزل حاکمان فاسد و ظالم
۱۴۸	۸. علل انحراف از دین و سنت
۱۴۹	خودآزمایی

۱۵۰	فصل چهارم . تاریخ جنگهای امام علی علیه السلام
۱۵۰	۱. فلسفه جهاد علیه قاسطین، ناکثین و مارقین
۱۵۲	۲. جنگ جمل
۱۵۳	الف. طلحه و زبیر
۱۵۴	ب. نامه معاویه به زبیر
۱۵۵	ج. کشتن عثمان بن حنیف
۱۵۷	د. حرکت به سوی بصره
۱۵۷	هـ. برخورد فرهنگی امام علیه السلام با اصحاب جمل
۱۵۹	و. نبرد عملی
۱۶۱	۳. جنگ صفین
۱۶۲	الف. جمع آوری نیرو
۱۶۳	ب. کیفیت جنگ
۱۶۴	ج. پذیرش حکمیت
۱۶۶	۴. مبارزه با خوارج
۱۶۶	الف. مفهوم خوارج و مارقین
۱۶۶	ب. دیدگاه رسول الله صلی الله علیه و آله
۱۶۷	ج. تغییر موضع خوارج
۱۶۸	د. مذاکره با خوارج
۱۶۹	هـ. انشعاب خوارج
۱۶۹	و. اقدامات خوارج در کوفه
۱۷۰	ز. خروج از کوفه به نهروان
۱۷۰	ح. جنگ با معاویه یا خوارج؟
۱۷۱	ط. کیفیت جنگ نهروان
۱۷۲	ی. فلسفه نهی امام از کشتن خوارج
۱۷۴	خودآزمایی

بخش چهارم . تاریخ زندگی حسین علیه السلام

۱۷۷	فصل اول. تاریخ زندگی امام حسن علیه السلام
۱۷۷	۱. ویژگیهای شخصی امام حسن مجتبی علیه السلام
۱۷۷	الف. تولد ، اسماء و القاب
۱۷۸	ب. امام مجتبی در نگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله
۱۷۹	ج. شجاعت امام مجتبی علیه السلام
۱۷۹	د. مبارزات امام مجتبی علیه السلام
۱۸۱	هـ. علم امام مجتبی علیه السلام
۱۸۲	و. زهد و تقوای امام مجتبی علیه السلام
۱۸۳	۲. امامت امام مجتبی علیه السلام
۱۸۳	۳. صلح امام مجتبی علیه السلام
۱۸۴	الف. بررسی علل صلح امام مجتبی علیه السلام
۱۸۵	ب. تحلیل صلح از دیدگاه نقلی
۱۸۸	ج. متن پیمان صلح
۱۸۹	۴. اخلاق و سخنان امام مجتبی علیه السلام

۱۹۱	۵. شهادت امام مجتبی علیه السلام
۱۹۲	خودآزمایی
۱۹۳	فصل دوم. تاریخ زندگی امام حسین علیه السلام
۱۹۳	۱. ویژگیهای شخصی
۱۹۳	الف. مشخصات امام حسین علیه السلام
۱۹۴	ب. امام حسین علیه السلام در قرآن و روایات
۱۹۴	۲. امام حسین علیه السلام در دوران حیات پدر
۱۹۵	۳. سیمای امام حسین علیه السلام در دوران امام مجتبی علیه السلام
۱۹۶	۴. اقدامات امام حسین علیه السلام
۱۹۷	الف. روشنگری
۱۹۷	ب. مبارزه با مروان بن حکم
۱۹۸	ج. استبضاح معاویه
۱۹۹	د. اقدام فرهنگی در دوران معاویه
۲۰۰	ه. موانع ولیعهدی یزید
۲۰۱	۵. قیام حسینی
۲۰۱	الف. رفع موانع قیام
۲۰۲	ب. نامه یزید به حاکم مدینه
۲۰۳	ج. حرکت امام علیه السلام به سوی مکه
۲۰۳	۶. اعزام مسلم
۲۰۴	۷. حرکت امام علیه السلام از مکه
۲۰۴	۸. برخوردها و حوادث میان راه
۲۰۷	۹. کربلا
۲۰۷	۱۰. شب عاشورا
۲۰۸	۱۱. آغاز نبرد عاشورا
۲۱۰	۱۲. آگاهی‌های غیبی امام حسین علیه السلام از وقایع
۲۱۰	۱۳. فلسفه قیام از دیدگاه امام علیه السلام
۲۱۳	۱۴. تحلیل رابطه مردم با امام علیه السلام و بنی امیه
۲۱۴	۱۵. نتایج قیام امام حسین علیه السلام
۲۱۶	خودآزمایی
۲۱۷	فهرست منابع

مَا أَكْثَرَ الْعِبَرِ وَأَقَلَّ الْأَعْتِبَارِ^۱

چه بسیار است عبرتها و چه کم است پند گرفتن.

پیشگفتار

کتاب حاضر، حاصل چند سال تلاش و پژوهش در زمینه تاریخ پیامبر اسلام ﷺ و حوادث و رویدادهای پیش از بعثت و بعد از آن است که طی چندین ترم در دانشگاه تهران و دانشکده‌ی روابط بین‌الملل و مراکز آموزش عالی دیگر (دولتی و آزاد اسلامی) تدریس شده و مورد استقبال دانشجویان قرار گرفته بود که مصرا نه طالب چاپ و نشر آن بودند.

کتاب درباره‌ی تاریخ اسلام کم نیست، ولی غالباً عربی و مفصل و طولانی است برای تدریس مناسب نیست. به علاوه، این کتابها یا صرفاً نقلی و بدون تحلیل می‌باشند یا در آنها فقط به جنبه‌های سیاسی توجه شده و تمامی ابعاد تاریخی، سیاسی، اجتماعی، اعتقادی و نظامی تاریخ پیامبر ﷺ را در بر نمی‌گیرد و در کتابهای تاریخ تحلیلی نوشته شده نیز، بسیاری از حوادث مهم مطرح نشده است، یا بسیار کم‌رنگ و نارسا آمده است. مثل حجة الوداع، غدیر و ابلاغ امامت، جنگ تبوک و فداکاری امام علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام و توطئه و قیام منافقان و غیره. همچنین مباحثی را هم بیش از حد نیاز و به‌طور مفصل آورده‌اند.

منابع مهم تاریخ اسلام عموماً در عصر امویان و عباسیان نوشته شده است و مسلماً از اعمال نفوذ آنان به دور نبوده است و بسیاری از رویدادها، آن‌گونه که باید مطرح نشده است و حقایق بسیاری از مسائل صدر اسلام مربوط به اهل بیت علیهم السلام و امامت و رهبری تشیع یا نادیده گرفته شده است، یا مغرضانه مطرح شده است و

۱. نهج البلاغه؛ حکمت ۲۸۹؛ فیض الاسلام، ۲۹۷، صبحی صالح.

حقانیت اهل بیت علیهم السلام و تشیع را در هاله‌ای از ابهام قرار داده است و فتوحات بعدی یا سلطه‌ی خلافت، آنها را به بوته فراموشی سپرده است!

همچنین با توجه به منع نقل و نوشتن حدیث توسط خلیفه‌ی اول و دوم و دوام این ممنوعیت تا یک قرن بعد از آن و رفع منع در سده‌ی دوم توسط عمرو بن عبدالعزیز (۹۹ تا ۱۰۱ هجری) نه فقط موجب تحریف بسیاری از حقایق شد، بلکه سبب تحریف و ورود و تثبیت بسیاری از احادیث جعلی، در سنت و سیره‌ی پیامبر ﷺ گردید و در کتابهای حدیث مثل صحاح‌سته به‌عنوان سنت پیامبر ﷺ ثبت شد، که راه دستیابی به حقایق را برای هر پژوهشگر و دانشجویی دشوار کرده است.

پس لازم است تا با کندوکاو در متون و منابع اصیل و اولیه، حقایق تاریخی استخراج شود و روایات تاریخی کم‌رنگ، روشن‌تر و جریانهای مخالف با قدرت حاکم، به‌ویژه در عصر خلافت، بهتر و منصفانه‌تر بررسی گردد. ضرورت این کار در سطح دانشگاه آن‌گاه بیشتر احساس می‌شود که سیل نظرات و تحلیلهای مستشرقان غرب و شرق به‌خصوص یهود و صهیونیست‌های در لباس شرق‌شناس و اسلام‌شناس را بر آن بیفزاییم که چگونه با تحریف‌های حساب شده اغراض خود را به‌عنوان آخرین پژوهش در زمینه‌ی تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیای تاریخی و علم دیرینه‌شناسی و غیره به خورد دانشجو و ملت‌های مسلمان می‌دهند! همچنین می‌دانیم که بیشتر مردم به تاریخ اهمیت چندان نمی‌دهند. غافل از اینکه تاریخ مخصوصاً تاریخ اسلام سرچشمه علوم و مادر بسیاری از معارف بشری و اسلامی است.

فهم مسائل اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و حتی اصول اعتقادی و فقه و حدیث و به اجرا درآوردن آنها به‌عنوان اسلام ناب محمدی و سنت پیامبر ﷺ هنگامی میسر است که نخست سیره پیامبر ﷺ را به‌طور صحیح درک کنیم و آن نیز بدون شناخت تاریخ اسلام امکان ندارد. اصولاً ملاک اسلامی بودن یک کار یا یک فکر هنگامی است که از سوی سیره و قرآن، دو منبع عظیم شناخت اسلام، تأیید گردد. چنین شناختی است که می‌تواند برای جامعه اسلامی در ابعاد مختلف زندگی و در سراسر جهان اسلام الگو و اسوه گردد و به بیش از یک و نیم میلیارد مسلمان جهان امروز، خط دهد و جهت بخشد. چنانکه قرآن می‌گوید: وَلَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ.

با احساس این نیاز به‌ویژه در جامعه دانشگاهی، بر آن شدیم تا قدمی هر چند کوتاه و لرزان برداریم و غوری هر چند کوتاه در زوایای ژرف تاریخ اسلام انجام دهیم به امید آنکه، دستاورد جدیدی داشته باشیم، یا گوشه‌ای از ابهامها و حق‌کشیهای تاریخ را نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام) و تشیع روشن کنیم، تا چه قبول افتد و چه در نظر آید!

در این کتاب سعی شده است تا حریم تاریخ نقلی و تحلیلی و بررسی مباحث سیاسی آن مراعات شود. یعنی هم نقلی است و تحلیلی و هم سیاسی؛ و نام کتاب به همین منظور تاریخ تحلیلی صدر اسلام انتخاب شده است.

آگاهی از مباحث علمی و تاریخی، اقسام تاریخ، تعریف آنها و فرق آنها با هم، حجیت اصل تاریخ با توجه به انگیزه‌ها و عوامل تحریف در نگارش آن، و دید قرآن به‌عنوان بهترین آموزگار انسانها، و قدیمی‌ترین منبع مکتوب حوادث صدر اسلام، لازم و ضروری است. به همین جهت مطالعه‌ی این مقدمه را برای دانش‌پژوهان و دانشجویان مفید دانسته و توصیه می‌شود.

استناد عمده‌ی ما در مباحث تاریخی، منابع اهل سنت و متون اصلی و دست اول ایشان است، جز در موارد نادری که از منابع دست دوم یا فارسی استفاده شده است.

لازم به یادآوری است این کتاب براساس سرفصل مصوب درسی تهیه شده است و با تصویب سرفصل جدید از سوی شورای عالی انقلاب فرهنگی مباحث جدیدی بر آن اضافه شد. لزوم رعایت حجم کار و کاهش برخی از قسمتها سبب شد تا زحمت این کار را فاضل ارجمند جناب آقای دکتر حسین علی احمدی عضو هیأت علمی دانشگاه علم و صنعت ایران و مدیر گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام‌نور بر عهده گیرند. همچنین تلاش معظم‌له برای مستندسازی بهتر و منبع‌نویسی مجدد، کتاب را مطلوب‌تر نموده است. در هر صورت امید است که برای رفع کمبودها و نارسایی‌ها و خطاها ما را با انتقاد صحیح و سازنده و رهنمودهای خویش یاری دهید.

من الله التوفیق

علی‌اکبر حسینی

عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

مقدمه ویراستار علمی

کتاب حاضر سالها کتاب درسی بوده و با تغییر سرفصل مصوب مجدداً هماهنگ‌سازی شده و با توجه به زیاد بودن حجم آن، سعی شده با دیدی وسیع در حذف موارد کم‌اهمیت‌تر با حجم دو واحد درسی سازگارتر گردد. ویژگی عمده‌ی این کتاب ناب بودن کار و سلامت روش و پرهیز از افتادن در دام دیگران و منطقی فکر کردن نگاه نویسنده‌ی محترم است. سعی شده علاوه بر حذف لغات سنگین و جملات تکراری و مطالب حق تنش‌زا، با نظم بخشیدن به عناوین و مطالب، افزودن فهرست منابع بر نظم و وزن کتاب افزوده شود.

به‌نظر می‌رسد، این کتاب با توجه به سازگاری بیشتر با سرفصل مصوب و عمیق‌تر بودن تحقیق و شیوایی نگارش، مطلوب همه‌ی دانشگاه‌های دولتی و آزاد اسلامی گردد. ان‌شاء الله.

آنچه این کار را تکمیل می‌کند، نظرات و پیشنهادات شما خواننده‌ی محترم و گرامی است. امید آن که نظرات دانشجویان عزیز ما را یار گردد و این زحمات مورد قبول درگاه ایزد منان و تأیید حضرت حجت‌الاسلام^{علیه‌السلام} واقع گردد. وآخر دعوانا الحمد لله رب العالمین.

حسین علی احمدی جشفقانی

عضو هیأت علمی دانشگاه علم و صنعت ایران

و مدیر گروه معارف اسلامی دانشگاه پیام نور

بخش اول

کلیات

فصل اول

مباحث پایه در تاریخ صدر اسلام

برای بررسی تاریخ اسلام و نقش آموزنده‌ی پیامبر اسلام ﷺ ناگزیر از بررسی واژه‌ی تاریخ و ارزش و فایده‌ی آن و نموداری از اوضاع جهان و عربستان پیش از بعثت پیامبر ﷺ هستیم تا ارزش طلوع خورشید رسالت در آن عصر تاریک و ظلمانی بیشتر روشن شود.

۱. تعریف تاریخ

تاریخ در لغت به معنای شناساندن وقت است و از ریشه‌ی (أَرَخَ يَأْرِخُ تاریخاً) می‌باشد و علم تاریخ علمی است که حاوی ذکر وقایع و حوادث است.^۱ و در اصطلاح یعنی علم به وقایع و حوادث و اوضاع و احوال زندگی انسانها و ملتها در گذشته و تدوین آنها. تمامی زندگینامه‌ها، پیروزیها، شکستها و فراز و نشیبهای زندگی انسانها که نوشته شده و به یادگار مانده است، تاریخ «نقلی مدون» نامیده می‌شود و تاریخ «نقلی غیرمدون» نیز کم و بیش وجود دارد. ولی ما درصدد بیان مباحث دسته دوم نیستیم و موضوع بحث علم دیرینه‌شناسی و باستان‌شناسی است. اوضاع و احوال وقایع تا زمانی که مربوط به حال است، حادثه‌ی روز است و در اخبار و روزنامه ثبت می‌شود؛ ولی همین که زمانش گذشت و به گذشته تعلق گرفت، متعلق به تاریخ است و «تاریخ» نامیده می‌شود.

۱. مختار الصحاح، محمد بن ابی بکر رازی، ص ۱۳- ابولویس، المنجد، ماده‌ی أَرَخَ.

۲. ارزش ذخایر تاریخی

هر ملتی تاریخی دارد؛ منابع تاریخی اقوام و ملل، همانند منابع و ذخایر روی زمینی و زیرزمینی، اگر درست استخراج و بهره‌برداری شود مفید و آموزنده است و می‌تواند عامل ترقی و پیشرفت یک ملت محسوب شود. زیرا تاریخ در واقع پلی از گذشته به حال و تونلی از حال به گذشته است. تاریخ آینه‌ی عبرت است و راز زشتیها و زیباییها، پیروزیها و شکستها، پیشرفته‌ها و عقب‌ماندگیها، سقوطها و صعودهای ملت‌ها را ترسیم می‌کند و آن را به انسانهایی می‌نمایاند که در حال زندگی می‌کنند. اسلام غنی‌ترین ذخایر تاریخی بشر را در میان ادیان دارد و تشیع غنی‌ترین ذخایر سازنده‌ی تاریخ را در مذاهب دارد؛ زیرا تاریخ اقوام و ملل و انبیا و درگیریهای موافقان و مخالفان و طاغوتها که در اسلام و قرآن بازگو شده است، همراه با تاریخ پرفراز و نشیب زندگی پیشوایان شیعه از حدود دو الی سه قرن و تا سال ۲۶۰ هجری و به‌ویژه عاشورای حسینی را در برمی‌گیرد.

۳. قرآن منبع تاریخ صدر اسلام

قرآن یکی از منابع اصلی تاریخ است. ولی قرآن کتاب تاریخ محض نیست، بلکه کتاب جامع‌الاطرافی در زمینه‌های مختلف اعتقادی، اقتصادی، اخلاقی، حقوقی، تربیتی، تاریخی، علمی، نظامی و سیاسی است. به تعبیر دیگر، کتاب هدایت و انسان‌سازی است. پس نمی‌تواند یک کتاب تاریخی به سبک کلاسیک باشد، ولی در بهره‌گیری از حوادث مفید و سازنده‌ی تاریخ، ابتکار ویژه‌ای دارد. به همین سبب در بیشتر سوره‌های قرآن، به تاریخ اقوام مختلف و مبارزات و استقامت انبیا و مردان حق در برابر بیدادگران و ستمگران و روی علل ترقی و انحطاط آنها تکیه می‌نماید، به‌طوری که بخش قابل توجهی از این کتاب آسمانی را، مسائل تاریخی تشکیل می‌دهد. هدف مهم قرآن از بازگویی این مسائل، هدایت و تربیت انسانها و عبرت‌آموزی است.

قرآن با بیان مبارزات پیامبران الهی و کارشکنیهای طاغوتیان در برابر دعوت آنان، و اشاره به کمکهای الهی و غیبی، هنگامی که نشانه‌های شکست در جبهه‌ی حق‌پرستان به چشم می‌خورد، مثل جنگ بدر و اُحُد و حُنین و خُندَق، هدف مهم و آموزنده‌ای

برای هدایت و تربیت انسانها و جامعه دارد و علاوه بر دمیدن روح امید، می‌خواهد این وقایع مایه‌ی پند و عبرت باشند.

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولَى الْأَلْبَابِ. (یوسف، آیه ۱۱۱)
به تحقیق در سرگذشت آنان برای صاحبان عقل عبرتی است.

همچنین نقل حوادث تاریخی صدر اسلام مانند هجوم احزاب، اضطراب و دلهره‌ی مسلمانان، کارشکنی و توطئه‌ی یهودیان و یادآوری نصرت الهی در آن لحظات حساس، امیدوار کردن مؤمنان به پیروزی و توکل و تکیه بر قدرت خداوند در صورت استقامت و پایداری، همگی برای عبرت، اندیشیدن و هدایت است. می‌فرماید: فَا عْتَبِرُوا يَا أُولَى الْأَبْصَارِ (حشر، آیه ۲) یا توصیه می‌کند: فَاقْصُصْ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (اعراف، آیه ۱۷۶) در سوره‌های انبیاء، قصص، توبه، کهف، روم و هود از اقوام نوح، ابراهیم، صالح، شعیب، لوط و جنایات فرعون و نمرود و سرزمین مدّین و مؤتفکات (سرزمین لوط) سخن گفته و از پیروزیهای حق بر باطل به عنوان «آیام الله» یاد کرده و می‌گوید:

وَذَكِّرْهُمْ بِآيَامِ اللَّهِ (ابراهیم، آیه ۵)

پیامبر! روزهای نصرت خدا را به آنان یادآور شو. تا نقش ایمان و توکل و استقامت و ایثار و یاری الهی را در مبارزات حق بر باطل فراموش نکنند و بدانند که پیروزی نهایی با حق است و این یک سنت الهی است. به همین منظور درباره‌ی فلسفه‌ی نقل تاریخ در قرآن می‌فرماید:

يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنْنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ. (نساء، آیه ۲۶)

خداوند خواسته است تا برای شما بیان کند و شما را به سنن پیشینیان شما هدایت کند.

۴. عوامل تحرّک تاریخ

عامل مهم و عمده‌ی حرکت و تحولات بنیادین جامعه و تاریخ و زیربنای تحولات تاریخی چیست؟ اهرمهای حرکت توده‌ها و جوامع کدام است؟ و چگونه باید برای تحوّل نو آنها را به حرکت درآورد؟ نظرات گوناگونی ابراز شده است:

۱. مارکسیسم عامل عمده و به تعبیر دیگر موتور تاریخ را، اقتصاد و تکامل ابزار تولید دانسته است.^۱ و گرچه هگل بشر را سازنده‌ی تاریخ می‌داند، ولی مارکس آن را رد کرده و اقتصاد را عامل مهم تاریخ می‌شمارد. همه‌ی تحولات حتی پیدایش خدا و دین را رو بنا و ناشی از آن می‌داند.

۲. «زیگموند فروید» غریزه‌ی جنسی را عامل حرکت می‌داند و معتقد است که تمامی پدیده‌های انسانی حتی مذهب، سمبل و چهره‌ی دیگری از «لیبدو» و غریزه‌ی جنسی است که بشر طالب ارضای بی‌قید و شرط آن است و چون چنین ارضایی برای او ممکن نیست به منطقه‌ی ناخودآگاه روان، رانده و متراکم می‌شود و به تدریج به صورتهای دیگر فعالیت می‌کند. او این عُقده را به نام اودیپ (ODIPE) در مرد و عُقده‌ی الکترا (ELECTRA) در زن و دختر می‌نامد.^۲

۳. آدلر و نیچه و برخی دیگر برخلاف نظرات فوق، عامل حرکت را در غریزه‌ی برتری‌جویی و قدرت‌طلبی خلاصه می‌کنند. پس زیربنای حرکت تاریخ در این سه مکتب، فقط اقتصاد، یا غریزه‌ی جنسی و یا غریزه‌ی برتری‌جویی است و عملاً هر یک دیگری را نفی می‌کند و این خود یک پاسخ نقضی برای بطلان کلی این دیدگاه‌هاست. ۴. در نگاهی دیگر «فرانسیس بیکن»، مراحل مختلف رشد علم را سرآغاز تحول و عامل اساسی حرکت تاریخ می‌داند.^۳

بنابراین، بُعد معنوی و قدرت خلاق و ایمان و ایثار و اراده و استقامت مردان حق و انبیا و پیروان جان برکف آنان، که بیشتر از طبقه‌ی محروم و مستضعف بودند، در مکتبهای مادی نادیده گرفته شده است و تاریخ نیز فقط از زاویه‌ی مادی، تحلیل شده است.

نگاهی گذرا به تاریخ پیامبران و مخالفان آنان (که بیشتر از طبقه‌ی مرفه، ملاً و مُتَرَف، اشراف، صاحبان زر و زور و سلطه و طاغوت بودند)^۴ پوچی و بی‌اساسی

۱. حمید حمید، *علم به تحولات جامعه*، فصل ۲، سید محمد باقر صدر، *اقتصاد ما* (ترجمه فارسی)، ج ۱، ص ۲۴.

۲. زیگموند فروید، اصول روانکاوی، ص ۱۱۹ و ۷۲۵؛ فروید چه می‌گوید، ص ۷۶، لیبیدو. LIBIDO

۳. تمامی این نگاهها به انسان و جامعه، تک بُعدی نگریسته و همه چیز و حتی خدا و دین و سایر ابعاد معنوی انسان را از همان زاویه توجیه می‌کنند. حتی خدا و دین را نه تنها عامل زیر بنایی حرکتهای و تحولات نمی‌شمارند، بلکه آن را بازدارنده و ضد حرکت و یا افیون توده‌ها می‌دانند.

۴. واژه‌ی ملاً و مُتَرَف و طاغوت، یعنی پرکننده‌های عیاش و خوشگذرانها و طغیانگر در برابر حق است.

نظرات فوق، به‌ویژه نظریه‌ی مارکس و فروید و غیره را روشن می‌کند. داستان یوسف و استقامت او در برابر همسر عیاش فرمانروای مصر و زجر و زندانی شدن او و سپس گذشت و پاکدامنی او پس از رسیدن به قدرت، پوچی نظریه فروید را آشکار می‌کند.

مبارزات حضرت ابراهیم علیه السلام با نمرودیان، موسی علیه السلام با فرعونیان و مستکبران، عیسی علیه السلام با اشراف مال‌دوست و پول‌پرست یهود و حضرت محمد صلی الله علیه و آله با سران شرک و طاغوت و مستکبران عصرش، بطلان این گونه نظریه‌ها را روشن می‌کند که گفتند، دین و مذهب، خدا و قیامت و اخلاق ساخته‌ی دست سرمایه‌داران و... است. دشمنان پیامبر صلی الله علیه و آله با تمسخر می‌گفتند که پیروان نوح پیامبر علیه السلام یک مشت اراذل و از مردمان فقیر و طبقه پست‌اند.^۱ یا اعتراض می‌کردند که چرا قرآن بر آن دو نفر بزرگ و ثروتمند دو شهر مکه و طائف (یعنی ولید بن عُغیره و عُرْوَة بن مسعود ثقفی) نازل نشده است.^۲

انسانهای آماده‌ی شهادت و طالب حق و معنویت و استقلال روحی و فکری را نباید از نظر دور داشت. انبیا همواره با صاحبان زر و زور و مستکبران و طاغوتها درگیر بودند و به تعبیر قرآن دشمنان آنان، مَلَأُوا و سران اقوام و مترفین و خوشگذرانها بودند. پس چگونه اینها می‌توانند سازنده‌ی دین و موتور حرکت‌های دینی باشند که همواره با دین و انبیا در ستیز بوده‌اند.

تاریخ مبارزات انبیا و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، به‌ویژه ردّ پیشنهاد سه ماده‌ای قریش از جانب پیامبر صلی الله علیه و آله، که در آن دادن ثروت زیاد و ریاست و سلطنت به پیامبر صلی الله علیه و آله پیشنهاد شده بود و پیامبر صلی الله علیه و آله با گفتن این جمله که: «اگر ماه را در دست چپم و خورشید را در دست راستم قرار دهید،^۳ دست از رسالتم برنمی‌دارم»، پوچی نظرات دانشمندان مادی از جمله فروید، مارکس و آدلر را فاش می‌کند.

از آنجا که تحولات و پدیده‌های مهم جامعه و تاریخ متعدد است، عوامل و اهرمهای متعددی نیز دارد که دین، وحی و رهبران بزرگ الهی از مهمترین آنهاست و نباید نادیده گرفت. عوامل سازنده و محرک تاریخ فراوانند. برخی از این عوامل به اختصار چنین‌اند:

۱. وَمَا تَرْيَكُ أَتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِادِّ الرَّأْيِ. (هود، آیه ۲۷)

۲. وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ. (زخرف، آیه ۳۱).

۳. تاریخ، طبری، ج ۲، ص ۳۲۴ و ابن اثیر، ج ۲، ص ۴۳.

۱. نقش انبیا و رهبران بزرگ الهی و مذهب و دین، مهمترین تحرک و تحول را به تاریخ داده است. وجود دو تاریخ بزرگ جهانی و رسمی، ماندگار، میلادی و هجری قمری، یادآور میلاد عیسی علیه السلام و هجرت حضرت محمد صلی الله علیه و آله، مؤید آن است.

۲. هجرتها و مهاجرتها نیز در تحرک و پیشرفت علوم و فنون، فرهنگ و اخلاق و دین مؤثر بوده‌اند. مانند هجرت ابراهیم علیه السلام، محمد صلی الله علیه و آله، هجرت مسلمانان به حبشه، هجرت امام حسین علیه السلام، هجرت امام رضا علیه السلام و غیره هر یک در عصر خود تاریخ‌ساز بودند.

۳. نوابغ و شخصیت‌های بزرگ علمی، سیاسی، نظامی، نیز به نوبه‌ی خود تاریخ‌ساز بوده‌اند.

۴. حُب جاه و ریاست‌طلبی و خودخواهی موجب جنگ‌های بزرگی شده است و در تاریخ تا حدی نقش داشته است. غرایز مختلف انسان نیز کم و بیش در تاریخ و برخی از جوامع اثر داشته است. ولی مهمترین یا تنها عامل نبوده‌اند.

۵. افزایش جمعیت و پدید آمدن نیازها و خواسته‌های جدید و نیاز به فضای بیشتر به قول هیتلر و امثال او، در حرکت توده‌ها بی‌اثر نبوده است. حوادث عظیم و غیرمترقبه مانند طوفان، سیل، قحطی و غیره در سقوط یا صعود ملت‌ها و تمدن‌ها یا پیدایش آنان، مؤثر بوده است و نیز اتحادها، پیوندها و پیمان‌ها با اقوام و ملل و برخورد آنان با یکدیگر مانند جنگ‌های صلیبی در دوره‌ی رنسانس را در حرکتهای و تحولات تاریخی نباید نادیده گرفت.

نگاه قرآن به تاریخ، تحلیلی، عبرت‌ساز و عمیق است و دیدی ژرف‌نگرانه به تحولات جامعه و تاریخ دارد. هدایت، ضلالت، عزت، ذلت، پیروزی، شکست، سعادت و بدبختی هر قوم و ملتی، یا هر نوع تحول بنیادین جامعه بشری را با این دید، تحلیل می‌کند. زیر بنای این تحولات فردی و اجتماعی را فکر و اراده، ایمان و خودباوری انسانها در سایه‌ی عقیده و عمل می‌داند. [نه اقتصاد تنها یا غریزه و غیر آن] انسان با خودباوری و خدامحوری و همسویی اراده و ایمان با سستهای غیرقابل تغییر الهی، سرنوشت خود و ملتش را رقم می‌زند.

۵. تقسیمات تاریخ

تاریخ را می‌توان از دیدگاه‌های مختلف بررسی و تقسیم‌بندی کرد. از وقایع‌نگاری تا واقع‌نمایی و کشف سنن و علل و انگیزه‌ها و نقد و تحلیل فلسفه‌ی حوادث تاریخی. بنابراین، اقسام تاریخ به‌طور عمومی عبارت‌اند از:

۱. تاریخ نقلی؛

۲. تاریخ تحلیلی؛

۳. فلسفه‌ی تاریخ.

۱. **تاریخ نقلی** عبارت است از تحریر و بیان وقایع و حوادث و اوضاع و احوال انسانها در گذشته.

۲. **تاریخ تحلیلی** یا **تاریخ علمی** عبارت است از: علم به قواعد و سنن حاکم بر زندگی انسانهای پیشین که از مطالعه و بررسی حوادث و وقایع گذشته به دست آمده باشد. چنین تاریخی، نه فقط نبش قبر و مطالعه‌ی احوال گذشتگان نیست، بلکه پلی است از گذشته به حال و آینده؛ توجه به راز شکست یا پیروزی گذشتگان و بهره‌گیری از تجربیات آنان است که با سرنوشت افرادی که در حال و آینده زندگی می‌کنند مرتبط می‌شود.

۳. **فلسفه‌ی تاریخ** علم به تحولات و تطورات تاریخ و جامعه از مرحله‌ای به مرحله‌ی دیگر و علم به قوانین حاکم بر آنهاست.

الف. خصوصیات تاریخ نقلی، تاریخ نقلی به جزئیات زندگی و امور شخصی افراد توجه دارد و خصوصیات آن عبارت‌اند از:

۱. جزئی‌نگر و فردی است، نه کلی‌نگر و عمومی.

۲. علم به نقلیات است، نه تحلیل آنها؛

۳. علم به بودن‌هاست، نه شدن‌ها؛

۴. به گذشته تعلق دارد، نه به حال و آینده.

ب. خصوصیات تاریخ تحلیلی، عبارتند از:

۱. علم به کلیات است؛

۲. بررسی مسائل عقلی و تحلیلی است؛

۳. علم به شدن‌هاست؛

۴. علم به روش احتراز از عوامل شکستها و روش کاربرد نکات قوت و تجربیات مفید برای پیروزی است و به آینده مربوط می‌شود.

ج. رابطه تاریخ نقلی و تحلیلی، مطالعه تاریخ نقلی برای به دست آوردن تجربیات و تحلیل وقایع در حکم مواد خام و منابع اصلی و اولیه است که هر چه صحیح‌تر و دقیق‌تر نقد و بررسی شود نتایج بهتری می‌دهد. یک مورخ تحلیل‌گر بسان یک شیمیدان است که مواد خام را همواره با روابط علی و معلولی بررسی می‌کند تا قوانین کلی و ضوابط عمومی را به دست آورد. با این کار گذشته را به زمان حال مرتبط می‌سازد و عوامل آن را تعمیم می‌دهد.

قرآن به گونه‌ای تحلیلی و به‌عنوان پیشگام در فلسفه‌ی تاریخ، مسائل تاریخی را آورده است. امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه همین شیوه را دنبال کرده است. ولی از نظر تاریخ‌نگاری منابع موجود قدیمی عموماً به شیوه‌ی نقلی و روائی بر محور حولیات و سال‌شمار است و از میان تاریخ‌نگاران قدما، فقط ابن‌خلدون (م ۸۰۸ هـ) در المقدمه و تقی‌الدین مقریزی و ابن‌مسکویه در تجارب‌الامم، تا حدی تحلیل را در مسائل تاریخی باب کرده‌اند.^۱

۶. روش تاریخی قرآن

قرآن جامعیت خاص و شیوه‌ای مخصوص به خود دارد. نخست حوادث تاریخی اقوام و ملل را نقل می‌کند و سپس به نکات تحلیلی آن می‌پردازد، تا علل و عوامل و قواعد و سنن کشف شده‌ی (نقلی و تحلیلی) آن را تعمیم دهد. برای مثال با نقل نکاتی از تاریخ اقوام و ملل می‌گوید: «آیا در زمین سیر نمی‌کنید تا ببینید عاقبت کسانی که پیش از شما می‌زیستند و به کیفر الهی دچار شدند و خداوند سرزمین آنان را زیر و رو کرد و این سرنوشت همه‌ی کفار همانند آنان می‌باشد.» (محمد، آیه ۱۰)

بدین ترتیب قرآن علاوه بر نقل تاریخ و تحلیل حوادث آن، به فلسفه‌ی تاریخ و جامعه‌شناسی نیز پرداخته است.

می‌توان گفت که از مطالعه‌ی قرآن سه حقیقت و نکته مهم به دست می‌آید:

۱. مقدمه‌ی تاریخ‌العبر... ابن‌خلدون و النزاع و التخاصم فیما بین بنی‌امیه و بنی‌هاشم، تقی‌الدین مقریزی.